П’ятеро приятелів кінчали обідати — п’ятеро світських, багатих чоловіків дозрілого віку. Троє були жонаті, двоє— ще ні. Вони сходились так щомісяця, на спомин про свої юнацькі літа, і, пообідавши, звичайно гомоніли собі по-то-вариському до другої години ночі. Вони зоставалися завжди близькими, щирими друзями, і ці зустрічі давали їм найща£ливіші, може, в житті хвилини. Тут балакалося про все, що може цікавити і тішити парижан; це бувало звичайно — як і в більшості салонів, зрештою, — щось як обмін новинами, прочитаними в ранкових газетах.

З найвеселіших між товаришами був Жозеф де Гардон, старий парубок, що жив типовим, яскраво-паризьким, фантастичним та химерним життям. Проте не був з нього ні розпусник, ані гультяй, а лише цікавий до всього чоловік, веселун, та ще й молодий, бо ледве чи мав сорок літ. Людина світська в найширшому й найбільше поблажливому розумінні цього слова, обдарований гострим розумом без особливої глибини, широкими знаннями без справжньої ерудиції, здатністю легко сприймати, не дуже вдумуючись у сприйняте, він здобував у своїх спостереженнях, пригодах та зустрічах матеріал для комічних, а разом з тим і філософських анекдотів та для гумористичних афоризмів, що створили йому славу великого розумника.

Це, власйе, був оратор на час обідів. Щоразу так уже й чекали від нього нової історії чи приповідки. Не треба було й просити, щоб він почав її розповідати.

Покурюючи, з покладеними на стіл ліктями, з напівпорожньою склянкою коньяку перед собою, розімлілий в атмосфері тютюнового диму й тонких пахощів гарячої кави, він почував себе, тут якнайкраще — як богомільна ялика в каплиці, як золота рибка в акваріумі

Він мовив, пихнувши сигарою:

— Не так давно зі мною сталася чудна пригода.

— Розкажіть) — попросили всі майже в один голос.

— Охоче. Ви знаєте, що я люблю блукати по Парижу, немов оті колекціонери цяцьок* які раз у раз нишпорять очима по вітринах. Щодо мене, то я шукаю ввдовищ, людей, приглядаюсь до всіх і до всього.

Якось у половині вересня, теплого та погожого дня, вийшов я опівдні з дому, не знаючи, куди саме йду. В таких випадках ми відчуваємо звичайно невиразне бажання одвідати яку-небудь молоду гарну жінку. Перебираємо в уяві галерею своїх знайомих, порівнюємо їх, роздумуємо про властиві кожній з них принади та чари і віддаємо нарешті перевагу тій, котра того дня найбільше нас вабить. Та іноді надто ясне сонце й надто ласкаве повітря позбавляють нас охоти робити будь-які візити.

Сонце було ясне, повітря ласкаве. Я запалив сигару і, роздумуючи, пішов па бульвар. Я походжав собі без жодної мети, аж раптом заманулось мені завітати па Мон-мартрське кладовище.

Я дуже люблю кладовища: там огортає мене спокій та меланхолія, — а це мені потрібне. Та й те сказати: скільки там поховано добрих друзів, яких уже не побачити; отож я й відвідую їх вради-годи.

Саме на Мовмартрському кладовищі є могила жінки, яка викликала колись у мене велику ft жагучу пристрасть і спомин про яку ft досі виповнює серце печаллю та жалями."різними жалями… Часом ото ходжу я помріяти на ту могилу. Щодо неї, то тут уже всьому, звичайно, кінець.

Люблю я кладовища ще ft за, те, що це ж дивовижні, надзвичайно тісно заселені міста. Збагніть лише, скільки там, на невеличкому клаптику землі, міститься мертвих, подумайте про всі покоління парижан, навіки там упокоєні, про цих довічних троглодитів, що їхні замуровані, тісні печери привалено каменем чи позначено хрестами, і

згадайте тоді живих* отих тварюк* які так багато займають на землі місця і зчиняють стільки шуму й галасу.

До того ж на кладовищах трапляються пам’ятники майже настільки ж цікаві, як по музеях. Надгробок Кавенья-ка, запевняю вас, викликає в мені, без бажання порівнювати, спогад про отой шедевр Жана Гужона: постать Луї де Брезе, що міститься в підземній каплиці Руанського собору; все мистецтво, сучасне, реалістичне мистецтво, пішло звідси, панове. Цей мрець, Луї де Брезе, правдавіший, страшніший, краще передає жахливість неживого, ще скорченого агондеао тіла, аніж усі ті. страдницькі трупи, що їх ставлять на могилах теперішні майстри.

Можна милуватись на Монмартрському кладовищі з Боденового величного монументу; є там і прегарні пам’ятники Готьє, Мюрже. Саме на пам’ятнику Мюрже бачив я одного разу одинокий, убогий віночок із жовтих безсмертників. Хто приніс його? Може, остання гризетка, стара-престара, що служить десь поблизу консьєржкою? Це красива статуетка роботи Мі ллє, що гине, одначе, від бруду та недогляду. Оспівуй же молодість, Мюрже!

Вступивши на Монмартрське кладовище, я відчув* як нараз мене пойняла журба — не дуже, щоправда, болюча, — та журба, що навіює, коли ти почуваєш себе при здоров’ї, думку: "Не дуже це веселе місце, але ж моя година ще не настала..."

У м’якому, вологому повітрі чувся повів осені — мертвого листя та стомленого, змученого, млявого сонця — і це поглиблювало, поетизувало те відчуття самотності і кінця всього земного, яке завжди виникає в сумному місці, де ще й інший панує повів: людської смерті.

Я походжав* не поспішаючи, цими німими вулицями, де сусіди вже не одвідують одне одного, не сплять ніколи вдвох в одній постелі і не читають газет. Потім я взявся розглядати епітафії. Це справді найутішніша в світі річ. Ніколи ні Лабіш, ні М ель як не викликали в мене

такого сміху, як отой гумор надмогильної прози. То ж просто книжки, виразніші за Поль де Кокові, книги, щоб розвіювати наш смуток та гризоту, — оті мармурові таблиці й хрести, де вигадники-родичі розливають свої жалі та обітниці людині, котра відлетіла на той світ, і висловлюють надію — там із нею зустрітись!

Та найбільше люблю я на цьому кладовищі ту запущену, занедбану його частину, де повиростали великі кипариси та тисові дерева, отой старий квартал давніх мерців, що незабаром поновиться: зелені дерева, вигодувані людським трупом, повирубують і вирівняють місце для свіжих мерців, укриваючи їх зверху білими мармуровими плитами.

Поблукавши трохи, щоб освіжити голову, я боявся вже залудитись і вирішив одвідати з низьким уклоном і сумовитим спогадом місце останнього відпочинку моєї коханої. Серце в мене стискалось, коли я підходив до її могили. Бідолашна люба! Вона ж була така гарненька, така ласкава, така біла, така свіжа… а тепер… коли б відкопати…

Спершись на залізні гратки, я тихенько шепнув їй слово про свою печаль — певна річ, вона того не почула — і хотів був уже йти далі, як раптом побачив біля сусідньої могили жінку в чорному жалобному вбранні. Вона стояла там навколішки. З-під вуалі виднілася гарна голівка, а біляве її волосся виблискувало, як вранішнє сонце під ніччю темного покривала.

Я залишився.

Без сумніву, тяжке горе було в неї на душі. Затуливши долонями очі, сувора та нерухома, охоплена задумою, вона, здавалось, перебирала в пам’яті чотки болючих споминів. Вона була схожа в тій позі на мертву, пад думає про мертвого. І раптом я здогадався, що вона зараз заплаче: це було видно з легкого тремтіння її плечей… Так, буває, тремтить під подихом вітру верба… Вона спершу плакала тихо, потім дедалі дужче, здригаючись усім тілом. Зненацька вона відслонила очі. Вони були повні

сліз і прекрасні — очі безумної, котру щойно вжахнув невимовний якийсь кошмар. Жінка помітила, що я дивлюсь на неї,— і, очевидно, засоромившись, знову закрила руками обличчя. Тепер ридання її зробились конвульсивні, голова тихо схилилась до надгробка, притулилась до нього. Вуаль окутала білий мармур дорогого серцю пам’ятника новою жалобою. Почувся стогін, потім вона стихла з притуленою до каменя скронею і зомліла.

Я кинувся до неї, стискував їй руки, дихав на повіки і разом з тим прочитав просту епітафію: "Тут покоїться Луї Теодор барель, капітан морської піхоти. Поліг від ворожої кулі*в Тонкіні. Моліться за нього".

Капітан був похований уже кілька місяців тому. Я був зворушений до сліз — і подвоїв свої піклування. Вони мали успіх; нарешті вона-таки опритомніла. Велике хвилювання огорнуло мене… Я не дуже поганий, мені нема ще й сорока

літ… Глянувши тільки на неї, я здогадався, що вона буде вдячна і ввічлива.

Я не помилився. Вона оповіла мені свою історію, яка не раз уривалася сльозами та глибокими зітханнями, про смерть у Тонкіні офіцера, що тільки-но рік як узяв із нею шлюб. Вони побралися з любові, бо, залишившись сиротою без батька й матері, вона мала невеличкий — тільки най-необхідніше — посаг.

Я взявся її втішати, підбадьорювати, підвів її.

— Ходімо звідси. Вам не треба тут зоставатись, — сказав я.

— В мене нема сили йти..

— Я допоможу вам.

— Спасибі. Які ви добрі! Ви теж прийшли сюди оплакувати покійника?

— Так, пані.

— Покійницю?

— Так, пані.

— Дружину?

— Ні, кохану.

— Можна любити кохану так само, як і дружину, для любові немає закону.

— Правда ваша, пані.

І от ми пішли вдвох доріжкою. Я помагав їй іти, підтримував, мало не ніс її. Коли ми вийшли, вона знеможено прошепотіла:

. — Боюсь, мені знову може зробитися погано.

— Може, ви згодитесь зайти куди-небудь, підкріпитись трохи?

— Гаразд.

Як на те, я побачив ресторан — один із тих ресторанів, куди родичі похованих заходять відпочити від похоронних турбот. Ми увійшли туди. Я умовив її випити чашку гарячого чаю; це ніби додало їй сили. Невиразна усмішка з'явилась у незнайомої на устах. Вона заговорила про своє життя. Це так тяжко, так тяжко залишитися зовсім самотньою

на землі, самотньою день і ніч, не мати кому відкрити серце, не бачити біля себе ні друга, ані порадника.

Це все видавалося зовсім щирим — і так, любо бриніло в її устах. Я розчулився. Було тій молодій удові не більше, певне, як двадцять років. Я почав говЬрити їй компліменти, — їх прийнято ласкаво^ Тоді, по якомусь часі, я запропонував свої послуги — відвезти її додому. Вона погоди-лаеь. Ми сівділи в екіпажі так близько одою від од ного, плече до плеча, що крізь одежу відчувалося тепло наших тіл, — а ніщо в світі так не хвилює.

Візник спинився біля її дому.

— Я не маю сшш зійти по сходах па п’ятий поверх*— тихенько промовила вона. — Ве були до" мене такі добрі, мошег ваша ласка довести мене тепер до мого помешкання?

Я, звичайно^ погодився. Вона йшла кору поволі" а глибокими зітханнями. Потім" перед своїми вже дверима, промовила:

— Зайдіть же на хвилинку, щоб я могла висловити вам свою вдячність.

І я ввійшов, хап йому чорт!

У неї було скромно, трошки навіть, моше, убого* але просто й мило. Ми сіли поруч на невеликій канапці, вона знову заговорила про свою самотність.

Потім подзвонила служниці, щоб чим-небудь пригостити мене, — але ніхто на дзвінок не з’явився. Це меш дуже сподобалось; я здогадався, що служниця прихедоша до неї тільки ранком, була* так би мшоиц "нрнходящдо".

Господиня зняла капелюшка. Яка ж гарненька була вона! Пильно, не відриваючись, дивились иа мене ясні її очі, такі пильні" такі ясні, що меж охопило непереможне бажання*— і я йому піддався. Я вхопив її в обійми і припав устами до приплющених з несподіванки вій. Поцілунок... поцілунок^. знову поцілунок.

Bona надбивалась, пручалась, промовляюта:

— Кінчайте ж бо... кінчайте, кінчайте.

Як мав я те розуміти? В подібних випадках слово "кінчати" може магга принаймні два значення. Щоб вона змовкла, я перейшов від очей до уст і надав слову "кінчати" любінюго для мене тлумачення. Опір був не надто великий, І КОЛИ МИ знову скинули ОГСЕМіа одне на одного, — після цієї тяжкої образи вбитому в Товкші капітанові,— вона мала вигляде, стомлений, ніжний, лагідний. Це остаточно мене заспокоїло.

Тоді я виявив до неї вдячність, послужливість, і, може, після години нової розмови запитав:

— Де ви звичайно обідаєте?

— Тут поблизу є невеличкий ресторан.

— Самі?

— Так, певна річ.

— Може, погодитесь, сьогодні пообідати зі мнош"2

— Де саме?

— В гарному ресторані, на бульварі.

Вона завагалась, потім погодилась, сама себе переконуючи:

— Я ж так нуджусь^, так нудьгую. — А далі додала: — Мені треба тільки вдягти іншу, не таку темну сукню.

І вийшла до своєї спальні. Незабаром вона стала знову на порозі — в напівжалобі, тонка, маленька, зваблива* в дуже простому сірому вбранні. Очевидно, у неї було одне вбрання для кладовища, а інше для міста.

По обіді виник хороший, щирий настрій. Вона випила шампанського, розвеселилась, розчервонілась, — і я знову вернувся з нею до неї.

Це приємне знайомство, що почалося серед могил, тривало тижнів зо три. Проте все на світі стомлює, надто жінки. Я покинув її під тим приводом, ніби конче маю виїхати в невідкладних справах. Я попрощався з нею дуже великодушно, і вона мені була за це вельми вдячна. Довелось пообіцяти її завітати зараз же по приїзді. Здавалось, вона й справді трохи полюбила мене.

Я вдався до інших жінок, до нових пестощів, — і з місяць у мене ні разу не виникало непереможного бажання зустрітися з своєю могильного коханкою. Проте я не забув її… Спогад про неї вабив мене, як таємниця, як психологічна загадка, як одне з тих питань, котрі ми не можемо розв’язати і через те мучимось.

Не знаю чому саме мені спало одного дня на думку* що я побачу її знову на Монмартрському кладовищі*— і я рушив туди.

Довго ходив я там, не зустрічаючи нікого* крім звичних відвідувачів таких місць*—людей* що не всі ще зв’язки порвали з своїм небіжчиком. Біля могили вбитого в Тошгіш каштана ніхто тепер не тужив* не було на її мармурі ні квітів, ні вінків.

Та ж же вразило мене, коли, заглянувши до другого кварталу цього величезного міста мерців, я помітив раптом у вузькій вулиці, утвореній хрестами, чоловіка та жінку, що йшли навпроти мене, в глибокій жалобі. О диво! Вони наблизились—і я впізнав ту жінку. То була вона!

Вона мене помітила* почервоніла і* коли я переходив їй дорогу, злегенька навіть торкнувшись її одягу* потаємним, ледве помітним знаком попросила: "Не пізнавайте мене!" Та в тому ж таки знакові можна було прочитати: "Завітай коли-небудь до, мене, милий!"

Чоловік був гарно, навіть елегантно вбраний, статечний, з орденом Почесного легіону, років так близько п’ятдесяти.

І він її підтримував, ведучи з кладовища, як колись робив те я.

Я пішов уражений, сам себе питаючи, що то, власне, я бачив, до якої, власне, категорії має належати ця могильна мисливиця. Чи це просто собі повія, що вигадала новий спосіб — ловити серед могил засмучених чоловіків, які приходять сюди оплакувати своїх жінок або коханок з неостиглими ще спогадами про обійми й пестощі? І чи одна вона, чи багато їх отаких? Чи це певна професія? Може, для них кладовище є тим, чим для інших тротуар? Могильниці! А може, це тільки в неї виникла ота знаменита ідея, повна філософської глибини, використовувати жалі за вмерлим коханням, що збуджуються в цьому сумно-урочистому місці?

І ще хотів би я знати: чиєю вдовою була вона на той день?